

חוקר החברה והמחשבה העברית והכללית, תולדות ישראל ותרבותו פרופ' אפרים שמואלי — בן 75

יוחנן גרנך

פרופ' אפרים שמואלי

העובר כחוט השני במחקריו שעיקרם הוא התמקדות בחישוב היסטוריוסופי

תחיית התרבות העברית בדורותינו חושפת תופעה היסטורית משמעותית, שהשתחזרה גם בתולדותיהן של אומות אחרות בתחילת צמיחתן התרבותית: פריחה רביגונית של השירה ונביטה דלילה ביחס של ההגות. מעטים בקרבינו אשר תרמו תרומה של ממש לאותה נביטה והטביעו את רישומם באוצר הבלום של התרבות האוניברסלית בימינו. פרופ' אפרים שמואלי הוא אחד מהוגי הדעות הישראלים שהצליחו לעשות כן. מחברם של תריסר ספרים ומתרגמם של ספרי עיון רבים (ובאחרונה גם של סיפורת ושירה מן המובחר שבספרות העולם), מצטיין — בין השאר — בטיפוח בלתינלאה של רעיון מרכזי.

בהרצת תורה (בקורסים על הפנומנולוגיה והאבסיסטינציאליזם), ומשתתף באכסניות ספרותיות והגותיות בארץ ובחול (מן החשובות בארה"ב ובאירופה המערבית).

על-אף היותו שרוי בספירה „העליונה“ של הפילוסופיה, אין פרופ' שמואלי מנוכר ומנותק מזרם החיים היום-יומיים, הגואשים סביבנו בירה הרוחת של ההיסטוריה והאקטואליה גם יחד. צלילות דעתו משתלבת איפוא בזיקה אנושית חמה לסובבים אותו הלכה למעשה. מפוכחותו ניזונה ממודעותו העמוקה לכורח של מימוש עקרון הסובלנות בחינוך, מתוך ראיית המציאות הנובעת מהפרספקטיביות ההיסטורית שלו, המשמשת יסוד להשקפת-עולמו.

ההיסטוריוסוף אפרים שמואלי דוחה מלכתחילה כל השקפה פילוסופית, שהיא בבחינת „כזה ראה וקדש“ ומנסה להבליט את המומנט הדיאלקטי המרכזי של הנגדה והשלמה בין תצורות-תרבות בתולדות ישראל. לא עוד „פריוודיוציה“ שלהן ברצף של זמן, כי אם „סטרוקטורציה“ שלהן בפרץ של צמיחה מחודשת, כביטוי נאמן ביותר לאותו פרספקטיביות היסטורי, המהווה גר-לרגליו של הוגה-דעות זה (אין בכאן „תצורות“ תרבותיות מוגדרות, הוהות ל„מונדות בלא חלונות“ של לייבניץ, אלא חטיבות-תרבות שהן בבחינת נידבכים שונים המשוזרים בתולדות ישראל). לא בכדי מצוין א.ש. כי באותן תולדות השתזרו שבע תרבויות, בעלות מהות סגולית, ויחד עם זאת בחירת-גומלין דיאלקטית, לאמור: התרבות המיקראית; התרבות התלמודית; התרבות הפיוטית-פילוסופית; תרבות המיסתורין

מקורי וחדש של תולדות עמי-ישראל. פרשנותו ההגותית חותרת למעמקי הדיאלקטיקה של הרצף והפרץ באותן תולדות, מתוך זווית-הראיה הפנומנולוגית של מהותן הסגולית בקלילות סיגנונית, ברוחב-ידעת הנסמכת על בקיאות עצומה, ובפתיחות הגותית, שבה מומנט הסובלנות התרבותית הוא מרכזי ביותר.

לשם ביסוסה של השקפת-העולם-והחיים שלו, ותוך מימוש מגמתו היסודית, לשלב אורגנית את הביטויים הנעלים של תרבות ישראל ואלה של תרבות העולם, ולא-כל-שכן: כדי לקרוע אופקים חדשים בשמי הפילוסופיה הישראלית, פירסם פרופ' אפרים שמואלי שלושה ספרי הגות חשובים: „מורשה ומאבק בשירה ובהגות“, „שבע תרבויות ישראל: עיון חדש ביהדות ובתולדותיה“, „ארם במצור“. שני ספרים נוספים שמורים עימו בכתובים: אחד — „על הפליאה“, שהוא מעין גולת-הכותרת של מחקר פילוסופי מסועף ורבי-שנים; והשני — מסכת אוטוביוגרפית, שיש בה גם גילויים שונים של הגות פילוסופית מעמיקה.

עמוד-השדרה: הפרספקטיביות ההיסטורית

פרופ' אפרים שמואלי, שהוכתר בתואר של פרופסור אמריטוס באוניברסיטת קליבלנד (ארה"ב), וזכה בפרס עיריית חיפה ע"ש א. קריב (על ספרו: „מורשה ומאבק בשירה ובהגות“, שבו הועלו קווים לדמויותיהם של שיבעה משוררים והוגים ישראלים, ביניהם ביאליק וכובר), כיהן שנים רבות כפרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת חיפה, שבה ממשיך

הגדרתה טומנת בחובה מומנט של הבלטה והגבלה גם יחד. עוד בספרו „מורשה ומאבק בשירה ובהגות“ הדגיש א.ש. את „המהפכה שבהמשך“ שחוללו משוררים והוגים בכינונה של התרבות הלאומית-הישראלית, מתוך מגמה לשלב את הרֶצֶף ההיסטורי בפְּרָץ החידוש והצמיחה המקורית. ואילו ב„שבע תרבויות ישראל“ קובע הוא באורח פסקני, כי „הסובלנות הדתית היא הכרח למדינה מודרנית“. ומשום כך, „תורת ריבוי התרבויות, המתחים והתמורות בתולדות ישראל, יכולה לשמש מצע אידיאולוגי נאות למדיניות-תרבות מתוקנת בישראל“. ואכן, רק עם צמיחתה של תרבות האמנציפציה, וביתר שאת – עם זו של תרבותנו הלאומית-ישראלית, נוצר רקע היסטורי לפרספקטיביות ולפלורליזם, בעקבות המְרִי הקָמוּי או הגלוי של שתי תצורות-תרבות אלו נגד דפוסי הקפואים של התרבות הרבנית. עם זאת, אל נשכח כי התרבות הלאומית-הישראלית היא, במידה רבה, „פרי האכזבה“ מן התהליך המייגע של התאזרחות היהודים בארצות „הנאורות“, אף כי במצב שבו שרויים אנחנו עתה במדינת-ישראל עצמה, יש גם בתרבותנו זו מנה גדושה של אכזבות לא-מעטות, ולכן נמשך, במקביל, אך לא במשולב, גם תהליך צמיחתה של תרבות-האמנציפציה בגולה (בייחוד זו של ארה״ב).

הפרובלימטיקה של האדם בדורותינו

באספקלריה מאירת-העיניים של הפרספקטיביות ההיסטורית מתמודד א. שמואלי גם בבעייתיותו הקיומית והתרבותית של האדם המודרני, הקרוע תדיר בין המצוי והראוי, בייחוד מעל

ושלוחתה בחסידות; התרבות הרבנית; תרבות האמנציפציה; התרבות הלאומית-הישראלית. ובלשונו: „גם הפתיעות והפריצות מניחות את הרציפות כעיקרון הכרחי כולל. הרציפות היא פונקציה של הכרת המערכת ההיסטורית בהתרחשותה, ובלעדיה אי-אפשר לעמוד על הפריצות. בעיקרו של החיזיון צפון יחד דיאלקטי בין הרצף והפרץ... בוקרה של כל תרבות ותרבות עולה וזורח בנוגה ורחבה של תמורה מהפכנית גדולה ונושא בקירבו איוון חדש של מְתָחִים“. מכאן שאין בנמצא אמת „אבסולוטית“ אחת ויחידה, וכי כל תרבות ותרבות מהווה „תופעה“ חדשה בתכלית („אין דור מגלה אלא אסֶיֶכן הוא גם מכסה... שום התנשאות אינה מוצדקת“).

תורת הפרספקטיביות ההיסטורית של א. שמואלי מטפחת ביודעין מעין אופטימיזם מאופק, מכיוון „שריבוי זוויות-הראייה אינו סימן לתבוסה של המחשבה האנושית אלא אדרבה, עדות לצחון הרוח, לנדיבות-הלב וגם לעושרו של עולם הערכים. אף השאיפה לרוממות נורמות מוחלטות, מעבר לאופקי הזמן, טבועה בחותמו של הזמן ההיסטורי“. אין תימה, איפוא, כי ביסודה של השקפת-עולם שכזו מונחת ההנחה בדבר הכורח המודע של התנהגות אנושית זהירה ומסופגת עונותנות וסובלנות הרדית. „תורת התרבויות“ אינה גורסת מהות „קבועה ועומדת בכל הדורות“ לא לגבי העבר ולא כלפי הפרספקטיבה הנפתחת לפנינו בעת הזאת.

בְּרֶצֶף של תרבויות זו לא נפקד מקומה של המהות הייחודית האופיינית לכל תצורה תרבותית, אך

בדור הזה היא אמונתו, שאפשר להיות מאושר תחת שילטונה של הטכניקה ולמצוא חסות בסדריה... אבל האדם, וביותר האדם המודרני, מסכן את עצמו, וכדי לראות את גודל הסכנה יש צורך במשוררים, היורדים אל התהום המסוכנת, כדי להיגאל, בחינת עת צרה, וממנה — מכוחה של הצרה — ייושע... המשורר הוא האדם ששב אל עצמו והוא עומד ומשיב אחרים אל עצמם מן הסתם של הקיום בעלמא..."

גם בחתימת מסתו: „בחיפוש אחר אובייקטיוויות“ (בכתב-העת „צייטשריפט פיר פילוסופישה פורשונג“, 1979 — המקור באנגלית), מדגיש א.ש., כי העולם מהווה בעייתיות, הכופה על האדם אחריות תודעתית, כמוה כזו של התנהגות מוסרית, ועל-כן „העצמיות“ היא בגדר של משימה, ששומה עלינו לממשה. ואולם, שיבת-האדם-אל-עצמיותו בעידן של דיהומניזציה אינה יכולה להסתפק בטיפוח השירה באורח בלברי. ועל כן, טוען א.ש., „גישה ראציונאליסטית-ביקורתית“ נחוצה למערכות חיינו, נגד מהלכים של אירציונליות קיצוני, „המתפשט בימינו ברוב פולחנים ואופנות התנהגות ניאורומנטיות“. (א.שמואלי, „תוכנית לימודים ופיתוח החשיבה הרציונלית“, ב„עיונים בחינוך“, דצמבר 1977).

זוהי הוראת-דרך מוסרית-תרבותית של אחד מהוגי-הרעות החשובים בקירבנו, שבה מקופלת גם קריאה לשלילת השלילה שבאקלימנו התרבותי...

דפי ספרו „האדם במצור“. המשבר הרבי-מדי של האדם בימינו משתקף היטב במסה מעמיקה זו, שבה נרונים היבטים שונים של יצירות ספרותיות (ת. מן, פ. קאפקא, א. קאמי), של הרומאן המודרני, של השירה כמקור-קרינה לגבי האמונת בת-זמננו. גם יש בנמצא בה ניתוחים מעמיקים על מישנותיהם הפילוסופיות של „אכסיסטנציאליסטים“ בולטים (היידגר, סארטר, יאספרס), ועל השקפות-יסוד של „הרמנויטים“ (שליירמאכר, דילתאי, גאדאמר) ככל הנוגע להבנת בעייתיותה של תרבות האדם בכללותה, ושל זו המודרנית כפרט.

הידרשותו הביקורתית של א.ש. ספוגה גם בכאן איזו-שהיא בחינה פנומנולוגית, שאינה נעדרת התפרסות היסטורית-דיאלקטית. אף כי ההומניזם שלו אינו טעון אישוש, היטיב לציין את זיקתו אליו, תוך כדי הצגת תביעתו הנחרצת ל„מאבק על גמישות רוחנית, שמירה על הארמוניה יחסית בין מסורת והתקדמות, בין מישטר קבוע ועומד ובין חירות לחידושי“; תביעה שהוא בגדר של „אני מאמין“, המשקף את כל עולמו הרוחני.

מכאן גם תביעתו הנוספת של א.שמואלי גם בעייתיותו הקיומית — לאחריות אנושית מובהקת (בעקבות פיכטה, בובר, סארטר). אחריות מוסרית זו עשויה לבוא לידי ביטוי ממצה דווקא בשירה, והלא „בני-האדם בימינו זקוקים ביותר לשירה“. ועוד: „הסכנה הגדולה ביותר, האורבת לאדם